

Сагынбаева Б.

**ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН «АК КЕМЕ» ПОВЕСТИНДЕГИ
 «ЖАКШЫЛЫК / ЖАМАНДЫК» КОНЦЕПТИ**

Сагынбаева Б.

**КОНЦЕПТЫ «ДОБРО» И «ЗЛО» В ПОВЕСТИ ЧЫНГЫЗА АЙТМАТОВА
 «БЕЛЫЙ ПАРОХОД»**

B. Sagynbaeva

**THE CONCEPTS OF «GOOD» AND «EVIL» IN THE STORY OF
 CHINGIZ AITMATOV «THE WHITE STEAMER»**

(УДК: 894.341)

Макалада Чыңгыз Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги “жакшылык / жамандык” концепти изилдөөгө алыннат. Изилдөөнүн негизги максаты – Чыңгыз Айтматовдун индивидуалдык-автордук көз карашындагы жана кыргыздардын элдик көз карашындагы жакшы менен жаман жөнүндөгү жалпы адамзаттык жана улуттук баалуулуктарды, жалпы элдик идеяларды ачып көрсөтүү.

***Негизги сөздөр:** жакшылык, жамандык, мүнөз, табият, салт, үй-бүлө, баласыздык, ажырашуу.*

В статье рассматриваются концепты «добро» и «зло» в повести Ч. Айтматова «Белый пароход». Основная цель исследования – рассмотреть общие человеческие и национальные достоинства и народные идеи концептов “добро” и “зло” с точки зрения индивидуально-авторского стиля Ч. Айтматова и кыргызского народного менталитета.

***Ключевые слова:** добро, зло, характер, природа, традиция, семья, бездетность, развод.*

The paper studies the concepts of “good” and “evil” in Chingiz Aitmatov’s “The White Steamer”. The main aim of the research is to study common human and national values and folk ideas of the concepts of “good” and “evil” from the point of view of the individual author’s style of Chingiz Aitmatov and the Kyrgyz people’s mentality.

***Key words:** kindness, evil, character, nature, tradition, family, childlessness, divorce.*

Бул макалада Чыңгыз Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги “жакшылык / жамандык” түшүнүгү өзүнчө концепт катары алынып, когнитивдик лингвистиканын изилдөө ыкмалары менен талдоого алыннат. Менталитеттин бирдиги болгон концептти изилдөөдө тигил же бул элдин ой жүгүртүүсү, таанып билүүсү, элестөөлөрү, моралдык-нравалык көз карашы, дүйнө тууралуу маалыматтары ж.б. өзгөчөлүктөрү ачып көрсөтүлөт. Улуттук менталитетти түшүнүүдө когнитивдик лингвистиканын ордун өзгөчө бөлүп көрсөтө алабыз. Себеби когнитивдик лингвистикада

тил жеке түрдө формалык же заттык абалында кабыл алынуу менен чектелбестен, бир эле учурда тил менен адамдын ортосундагы бүтүндүк маселелери көтөрүлөт. Анын алкагында гана жеке индивиддин же коомдогу адамдар тобунун дүйнөнү кабылдоо жана ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгү алдынкы планга чыгып, тил аркылуу адамдын аң-сезиминде катылып жаткан универсалдуу жана индивидуалдуу дүйнө тааным формаларынын мазмуну аныкталып көрсөтүлөт. Аталган теманы иликтөө объектисине алгандагы негизги максатыбыз – Чыңгыз Айтматовдун индивидуалдык-автордук көз карашындагы жана кыргыздардын элдик көз карашындагы “жакшылык” / “жамандык” концепти аркылуу жакшы менен жаман жөнүндөгү жалпы адамзаттык жана улуттук баалуулуктарды, жалпы элдик идеяларды ачып көрсөтүү. Лингвистикалык багытта Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги “жакшылык / жамандык” концепти семантикалык система аркылуу аныкталат. Изилдөөнүн мындай жолунда чыгармадагы маанилердин системалык түзүлүшүнө – маанилердин жыйындысына таянылат. Улуттун тилдик аң-сезиминдеги семантикалык компоненттердин жыйындысы аркылуу изилденет.

Кыргыз тилинде “жакшылык” / “жамандык” концепти сөздүктөрдө төмөндөгүдөй түшүндүрмөлөр менен аныкталган:

Жакшылык – жамандыктын карама-каршы мааниси. Жакшылык жана жамандык – оң жана терс көрүнүштөрдү туюндуруучу жалпы түшүнүк [1, 2012: 414].

Жакшылык – 1. жакшы мамиле, жакшы тилек, жакшы иш, пайдасы тийгендик; 2. жакшы сапат (сылык мүнөз, адептүү) [2, 2010: 392; 3, 1983: 285].

Жамандык – 1. жаман сапаттар, начар мүнөз, эрки начарлык; 2. кара санатайлык, кара ниеттик, кастык. 3. кырсык, азап, башка түшкөн оор абал, кайгылуу көрүнүш [2, 2010: 405; 3, 1983: 297].

Жамандык – зло [4, 1965: 218].

Демек, *жакшылык* – бул оң иштердин, туура аракеттердин, сапаттардын жыйындысы. Жакшы мамилени, жакшы ишти, жакшы сапатты туюндурган *жакшылык* сөзү толуп жаткан түшүнүктөрдү камтыйт. Бул түшүнүктөр “жакшылык” маанисинин жыйындысын түзөт. Ал эми *жамандык* – бул, эң биринчи, адам баласынын, коомдун башына келген мүшкүл иштер, оор абалдар: согуш, кыйроо, кырсык, оору, өлүм, аракеттик, нашакордук, талкалануу, талоон, кайгы-муң, азап; жаратылыштагы ар кандай кырсыктар: бактерия, вирус, жер титирөө, сел, ташкын, бороон-чапкын, кургакчылык ж.б.

Ч.Айтматовдун чыгармаларында берилген “Адам”, “Турмуш”, “Бала”, “Сүйүү”, “Адеп-ахлак”, “Жакшылык”, “Жамандык”, “Сөз”, “Бийлик”, “Тагдыр”, “Абийир”, “Согуш”, “Дин” ж.б. түшүнүктөрүнүн ар бирин өзүнчө концептосфера (мындан ары концепттер чөйрөсү) катары кароого болот. Булардын ар биринде жазуучунун баалуу ойлору камтылган. Алардын ичинен жазуучу өзүнүн негизги идеяларынын бири болгон “жакшылык” / “жамандык” концепттер чөйрөсүн элдин жашоосу, баалуулуктары, маданияты, жүрүм-туруму, менталитети, каармандарынын жеке мүнөзү аркылуу ачып көрсөткөн. Ал “жакшылык” / “жамандыкты” бири-бирине карама-каршы коюп, коом жана жеке адам, жаратылыш жана адам, өмүр / өлүм, жашоо / сүйүү, эски / жаңы, жамандык / жакшылык, адамгерчилик / нааданчылык сыяктуу маселелерди чоң философиялык күч менен чечип берген. Жазуучу адам баласынын жашоосундагы мындай карама-каршылыктарды туюндурууда өзгөчө ааламдагы чоң көйгөйгө айланып, коркунуч туудурган “жамандык” жөнүндө көбүрөөк айткысы келет. “Жамандык” жөнүндө айтууда жазуучу эң чекке жеткен, айла куруган абалды тандап алат. Айтматов жамандыктын зор күчкө ээ болуусу, анын дагы да күчөп, бардык жакты каптап бараткандыгын айтууну максат кылып коёт. Аны менен окуучуну кабатыр болуу абалына алып келип, зор коркунучтуу абалдан силкинтип, түздөнтүз, жамандыкка каршы тик тургузат [5, 2012: 5-8]. Бул – Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы башкы идея. Бул идея “Ак кеме” повестинде эң сонун ачылып берилген. Чыгармада жакшылык менен жамандыктын карама-каршылыгын жазуучу мындай сыпаттаган: “...турмуш башкача курулган, жакшылыкты жамандык дайыма такымдап жүргөнү жүргөн, жакшылык адамдын жашоосун саал эле жаркытса, жамандык кайра бүркөлтүүгө аңдып турганы турган. Атам замандан бери келаткан шарты ушул...” [6, 2008: 102].

“Ак кемеде” кыргыз элинин белгилүү бир коомдук өнүгүүдөгү (совет бийлиги жылдарындагы) тарыхый тагдыры камтылган. Өз башына ээ эмес Момун, кичине бийлиги болсо адамдыктан аша кечкен, бийлик кумарына мас диктатор Орозкул жана ушулардын арасында жашоого көнбөгөн, алардын жашоосун кабыл ала албаган Баланын трагедиялуу тагдыры –

бул жөнөкөй эле нерсе эмес, ал – мезгилдин ачуу чындыгы жана чындык издеген улуу жазуучунун жандүйнөсүнүн ачуу кыйкырыгы [7, 2006: 99-б.].

Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги “жакшылык” / “жамандык” концепттер чөйрөсүн семантикалык-когнитивдик белгилерине карай төмөндөгүдөй концепттерге бөлүп кароого болот: *жакшы мүнөз / жаман мүнөз, табияттын асылдыгы / экологиянын бузулуусу, кыргыз салтынын сакталып / сакталбагандыгы, бала / баласыздык, үй-бүлө / ажырашуу, тилди туура колдонуу / туура колдонбоо* ж.б.

Илимий адабияттарда анчейин айлампакка алынбай, көз жаздымда келе жаткан баалуулуктардын бир салаасы адам мүнөздөрүнүн типтери жана алардын оң, терс жактарын териштирген психологиялык билимдер [8, 2017: 297]. Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестин ошондой чыгармалардын нукура үлгүсү катары көрсөтүүгө болот. Мында ал адамдардын руханий-адептик жана эрктик сапаттарындагы миң кырдуу өзгөчөлүктөрдү жашоодогу жакшылык менен жамандыкты адамдардын оң жана терс мүнөздөрү аркылуу ачып көрсөткөн.

Жакшы мүнөз: Ч.Айтматов “Ак кеме” повестинде жакшы мүнөз: момун, ак көңүл, кичипейил, эмгекчил, боорукер, сылык, сыпайы, сабырдуу, жөнөкөй сыяктуу асыл сапаттар Момундун артыкча мүнөзү аркылуу берилген.

Момун – жоош, элпек, боорукер, жөнөкөй, ак көңүл, чыдамкай, сабырдуу. Улуу дебей, кичүү дебей, өз дебей, жат дебей баарына тегиз мамиле кылат, аштойлордо сөөлөт күтпөстөн кызмат кылат. Бул турмушта Момундун колунан келбеген иш жок. Кылган иши тыкан, сарамжалдуу. Сөөлөт куруп, мартабалуу көрүнөм деп да далалат кылбайт. Өзү байкабаганы менен Момундун ырысы ушунда. Бирок “өзүн сыйлабаганды өзгө аябайт” дегендей барк күткөндү үйрөнө албады, ага аракет да кылган жок, эл куулук-шумдугу жок Момунду “элпек Момун” деп шакабалап, басмырлап алган. Баланын көз карашында таятасынын жөнөкөйлүгү анын кемчилиги эмес: “*Андай таята дүйнөдө жок. ...таятасы эң сонун, бирок болгондо эле эч куулук-шумдугу жок...*” [6, 2008: 50]. Момун – өз элин, ата салтын, улуттук кийимин, ырын сүйгөн мекенчил. “Өзүмдүн кыргыз калпагымдан артыгы жок”, – деп улуттук кийимин, ата-бабаларынын ырдаган ырын сүйөт. Момун – баланы сүйүп, тарбиялаган нарк-насилдүү карыя. Киши сыйлоо салтын, “жетөөнүн бири кыдыр” деп кол алышып учурашуу салтын небересине үйрөтөт. Небересине ата-бабанын нарк-насилдерин, турмушта эмне жакшы, эмне жаман экендигин кулагына куюп, жомокторду айтып берет.

Момундун күндө түнкүсүн кудайга зар какшап ыйлап, көңүлүн кир, көкүрөгүн зил кылган күйүтү бар: Бул күйүт – кызы Бекейдин төрөбөгөндүгү жана күйөөсүнөн ажырашкандагы бир кызынын тагдыры. Момунду мокотуп, баш көтөртпөгөн, аны өз башына ээ кылдыртпаган бардык балээнин баары

– кыздарынын бактысыз тагдыры. Бейбак Бекейдин төрөбөгөндүгүнөн улам, “таш түшкөн жеринде оор”, күйөөсү жинди болсо да ажырашпоо керек деген кыргыз элинин салттуу көз карашынан улам “Момун чал Орозкулдун кандуу тырмагынын алдында калып, өз жомогун өзү атууга аргасыз болгон... [9, 2013: 72]. Бала үчүн жасалган бул трагедиялуу аргасыздыкты Айтматов төмөндөгүдөй аргасыз суроо менен жыйынтыктап койгон: “Момун көкшүн бул жерде Мүйүздүү Бугу-Эненин кунуна боюн таштап жатканын, бейбак кызы менен тирүүлөй жетим небереси үчүн өзү күндө жомоктоп айтып, ыйык тутуп жүргөн ата-бабанын арбагына, абийир-ызасына, умай эненин осуятына аргасыздан мылтык кезеп ок атканын баланын көкүрөгү түшүндүбү-жокпу, ким билсин... [6, 2008: 165].

Бала – чыгармадагы ички күч, чоңдордун моралдык соту. Бул жөнүндө белгилүү айтматовчу Лайли Үкүбаева: “Ак кемедеги” бала – тазалыктын, адилетсиздикке каршы күрөштүн символу...”, - деп айтса [9, 2013: 31], белгилүү адабиятчы Качкынбай Артыкбаев: “Ак кеме – бул адамзаттын аппак келечегинин тунук элеси. Ага умтулган кичинекей наристе – биздин коомдогу адамдардын таза ар-намысынын, абийиринин накта өзү”, - деп баалаган [10, 2015: 467]. “Ак кемеде” Айтматов ааламды жаш баланын тунук көз карашы менен каратат. Баланын көз алдында дүйнө – жомоктогудай керемет, кызыктуу. Анын керемети ыйык жомогунун адамдар тарабынан, болгондо да “дүйнөдө жок” таятасынын колунан талкалангандан кийин жоголот да, бул ыплас жашоодо арка-бел тутар таянычы калбай калганда бала балык болуп ак кемеге сапар тартат... Чыгарманын аягындагы баланын өлүмү кара санатайлыкка каршылык көрсөтүүчү күчтү билдирүүчү шарттуу символика. Баланын ак кемеге умтулуусу адамдын келечекке карата, жакшылыкка карата умтулуусу.

Бала аз жашаса да, булганбай таза кетти. Жазуучунун көңүл жубатары да ушул болду. Жазуучунун дагы бир көңүл жубатары: “...адамдагы балалык абийир дандагы түйүлдүк сыңары. Түйүлдүгү жок дан өспөйт. Бу дүйнөдө кандай күндү баштан кечирбейли, бирок адам туулуп-өлүп турары чын болсо, акыйкаттык түбөлүк жашары чын...” экендигинде [6, 2008: 166]. Баланын ыйманынын таза боюнча сакталуусу, адамдык таза абийиринин сакталуусу аркылуу жазуучу жакшылыктын өлбөстүгүн, акыйкаттыктын түбөлүктүүлүгүн даңазалаган.

Бугу-Эне. Жазуучу жакшылык түшүнүгүн айбанаттардын өкүлү Бугу-Эне аркылуу ачып көрсөткөн [6, 2008: 72-73]. “Өз балдарыман кем көрбөй асырайын, жетимдерге эне болоюн... Желиним сүткө толуп ооруп турат. Бала деп сыздап турат ак сүтүм. Бала деп ийип турат ак сүтүм...”, - деп, эки баланы багып алып, аларды Ысык-Көлгө жеткирип, Ала-Тоого жайгаштырып, кыргыздардын урпактарын сактап калган. “Ак кемедеги” Бугу-Эне жөнүндөгү жомокту Айтматов бекер жеринен берген эмес. “...Бугу-

Эне жөнүндөгү жомок кичинекей баланын жана анын чоң атасы Момундун бүтүндөй аң-сезимин, ой-кыялын бийлеп алган реалдуу түшүнүккө ээ. Бугу-Энеге болгон мээрим жаратылышка болгон чексиз сүйүү сезимине чейин өсүп жетилгендиги повестте чоң чеберчилик менен ынанымдуу сүрөттөлгөн” [10, 2015: 469]. “...Ак кар баскан тоолордун шаңында кербен созгон машинелер убай-чубай баратты. Аларды Мүйүздүү Бугу-Эненин балдарынын балдары айдап баратты. Бирок баланын кыял күчү менен кербен алдында жол баштап, Мүйүздүү Бугу-Эне аркырап арыш таштап баратканын алар туйбады. Мүйүздүү Бугу-Эне болсо андан-мында бир таштап, алты айры мүйүзүн чалкалата каңтарып, жайык омууроосу менен аба жарып баратты. Катаал жолдо ал балдарын ар балаа каргашадан коргоп баратты. Кыргыздар нечен кылым тагдырында не деген алааматтан жапа чекпеди, не деген кыйын кезең доорлорду баштап кечирбеди. Мүйүздүү Бугу-Эне агып-агып жоголгондон калган тукумун эми андайды көрбөсүн деп, калкалап баратты...” [6, 2008: 132]. Автор Бугу-Эне жөнүндөгү жомок аркылуу эне мээримин, боорукердикти айтайын деген. Чыгармада Бугу-Эне – эненин символу; Бугу-Эне – сулуулуктун символу. Кыргыздарда сулуулук, келишимдүүлүк “маралдай көзүң балбылда” деп кыздарга, “келбетин бугу келберсин” деп жигиттерге салыштырылат. [6, 2008: 77].

Жаман мүнөз. Ч.Айтматовдун чыгармасында жакшы мүнөздүн карама-каршысында жаман мүнөз турат. Алар караөзгөй, кара мүртөз, кара ниет, өзүмчүл, мансапкор, бузуку, арамза, ач көз, таш боор сыяктуу адамгерчиликке жатпаган көрүнүштөр. Бул салттык баалуулуктарга жат мүнөздөр Орозкулдун терс сапаттары аркылуу берилген. Момундун күйөө баласы Орозкул – доңуз кыял, ичкич, ууру, зөөкүр. Улуулугуна карабай Момун чалга зөөкүрлүгүн көрсөтөт, корукка алынган токойдун карагайларын кесип сатат, бала төрөбөйсүң деп аялын сабайт:... *Согончогу канабаган куу канчык, ошол багын байлап келатпайбы!.. “Сени элеби!” – деп кекене онтоп жиберди. Барары менен катынын көгала койдой соёрун билип баратты. Бу көнүмүш жорук мас келген сайын кайталанчу* [6, 2008: 37]. Орозкулга эң маанилүү нерсе – бул кызмат жана акча. Жашоодогу “Орозкулдардын” чектен чыккан наадандыгын, өзүмчүлдүгүн Айтматов Момундун ою аркылуу мындай деп берет: “...Эмне үчүн адам баласы ушундай болуп кетер экен? Жакшылык кылсаң, жамандык ойлонот. Же уялып койсочу, же ойлонуп калсачы, тообо! ...Айтканым айткан, дегеним деген, меники гана туура дейт да турат. ...Өзүм гана деп турат: мен, мага, мен үчүн деп, жаныңды сууруп алат. ...Бирөөнүн канын соруп турбаса жаны жай албайт. ...Мындайлардын уругу үзүлбөйт экен го...” [6, 2008: 81]. “Бир карын майды бир кумалак чиритет” дегендей, бир элди өз арасынан чыккан бир бузуку эле азапка салып, шайын оодарып коюшу мүмкүн. Ошондуктан жазуучу элден чыккан бузукуну коркунучтуу жамандык катары сыпаттаган.

Жакшылык – табияттын асылдыгы, кооздугу. Кыргыз эли адамдарга гана эмес, табияттын бардык мүчөлөрүнө боорукер мамиле жасаган. “Кыргыз – мал киндиктүү”, “кыргыз кайберендерди кырбайт”, “кыргыз жалгыз тал, жалгыз даракты кеспейт” деген сөздөр бекеринен айтылып келген эмес. Кыргыз элинин табиятка карата сүйүүсү, аны сактоого карата айтылып келген ар кандай тыюулары “Манас”, “Кожожаш”, “Карагул ботом”, “Буудайык” сыяктуу чыгармаларында берилген. Кыргыз жеринин керемет табияты, кооздугу, береке-байлыгы, жан-жаныбарлары, өсүмдүктөр дүйнөсү кыргыз элинин башкы баалуулуктары катары каралат. Ч.Айтматов “Ак кеме” повестинде кыргыз жеринин керемет табиятын Сан-Таштагы Кордондун кооз жаратылышы аркылуу төмөндөгүдөй сүрөттөгөн: *“...токой жамынган тоолор, күздүн илеби урган кырлар, жогорку ак кар, көк муз чокулар, этектеги өрт алгандай кызарган бадалдар; ...Өйүздөгү аралаш токойду этектен түрө түтүнсүз өрт алгансып, жогору калын карагайлуу черди түптөп, кайың тал кызыл-сары түскө боёлгон. Айрыкча өр талаша тырмышкан бадал кочкул кызыл, куйкул сары түстөнүп, күн батарда кубулжуп турат...”* Жаратылыштагы мына ушундай асыл, кооз нерселерди сактоо, аны адамдын мүдөөсүнө пайдалануу сыяктуу маселелердин ажаты “Ак кемеде” өзгөчө Момундун мүнөзү аркылуу ачылган. Ал адам менен табияттын, жан-жаныбарлардын бири-бири менен тыгыз байланышта дүйнөнүн бир бөлүгү экенине ишенет да, адам баласы жаратылышка, жан-жаныбарларга кыянаттык кылбай, аларды өз жанындай сакташ керек экендигин жан күйгүзүп жарыялайт. Жазуучу бул жөнүндө мындай деп жазган: “Мындагы гумандуулуктун чен-өлчөмү адамдын жаратылышка кылган мамилесинде. Мына ушундан нравалуулуктун проблемасы – адамды дүйнөдөгү башка нерселерден айырмалоочу сапаттардын бири, аң-сезимдин маанилүү функциясынын бири болгон абийир проблемасы табигый түрдө келип чыгат” [11, 1970: 29-июль].

Жамандык – экологиянын бузулуусу. Жаратылышка болгон жамандык – бул адамдын жаратылышка кылган кыянаттык мамилеси: жаратылыштагы асыл, кооз нерселерди талкалоо, бузуу – табиятка болгон чыккынчылык. “Ак кемеде” жазуучу жамандыктын булагы адам деген пикирди айткысы келген. Тукумун курут болуудан сактап калган Бугу-Эненин балдарын кырып, тоолорду маралсыз калтырган адам, бир гана табиятты кырсыкка учуратпастан, өзүнүн жашоо булагына да кыянаттык кылган болот. [12, 2017: 93]. Айтматов корук токойдун карагайларын бүлүндүргөн Орозкулдун кылык-жоругуна адамдар эле эмес, таандардын да тынчы кетип, токой үстүндө үйүр-тобу менен удургуй учуп, ызы-чуу салган көрүнүшүн табияттын адамдарга каршы реакциясы катары берет. Окумуштуу Лайли Үкүбаева Ч.Айтматовдун инсан жана табият маселеси боюнча мындай деп айтканын эскерет: “...бул бүткүл дүйнөнүн жана ар бир адамдын иши, бул проблеманы чечпесек, акыры

кыямат болор...” [13, 2012: 102]. *“Чөптү кор тутсаң, көзгө зыян”* деген түшүнүктөгү кыргыз эли: “Жаратылышты жабырткатпа, жаратылышка ашкере кол салба, напсиңди тый, учурунда токтот, болгон байлыкка каниет кыл. Жаратылышка ашкере кол салсаң, ал баары бир эртели-кечтир өзү жазалап коёт”, - деген накыл сөздөрүн дайыма айтат. Эл “Кожожаш” дастанындагы табиятты кор тутуунун акыры Кожожаштын өлүмү менен бүтөрү; Молдо Кылычтын “Буудайык” чыгармасындагы саятчы Каратөлөктүн өзү кармаган Буудайыкка жем болуусу; элдик поэма “Карагул ботомдогу” карыган мергенчинин трагедиясы сыяктуу окуяларды чагылдырган чыгармалары аркылуу табиятка, жан-жаныбарларга этият мамиле жасоо керектигин, жан-жаныбарларга кырып-жоюучулук менен жасаган мамиле акыры айланып өз башына тиерин дайыма эскертип келет [8, 2017: 327-328]. «Биз бардыгыбыз бир кайыктабыз, тегерегибиз космостук аалам» дегенди билгизгиси келет автор. Жерде жашаган ар бир Адам биздин жалпы үйүбүздүн бекем болушуна жоопкерчилиги бар экенин сезиши керек [14, 2017: 182].

Кыргыз салтынын сакталып / сакталбагандыгы: Байыртадан эле түрк тилдүү элдердин каада-салттарынын башында улууларды сыйлоо, жаштардын биринчи болуп улууларга салам берүүсү, коңшу-колоң менен сый-ызаат, ынтымак-ырашкерликте жашоо сыяктуу адептик-этикалык маданиятынын башкы эрежеси турган. Мисалы, Көзкаман Манас жергесине көчүп келгенде Манас баатыр өрүлүктөөгө өзү барган. Манас ал жерде кыргыздын “өрүлүктөө” салтын сактайм деп аз жерден жанынан айрылбай калган. Айрыкча кыргыздарда ата-тегинин тарыхый таржымалын так билүү адамдын адептик маданиятынын ажырагыс компоненти, инсандын атуулдук жетилүүсүнүн чен-өлчөмү катары каралган. “Ким өзүнүн жети атасын билбесе ал безери” делген [8, 2017: 162-163].

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында Совет доорундагы кыргыздын улуттук каада-салтынын тарыхый тагдыры, абалы терең философиялуу, реалдуу чагылдырылышы өзүнчө көңүл бурууга, иликтөө жүргүзүүгө арзыйт. ...кыргыз элинин жашоо-турмушунун эзелтеден келе жаткан ички-тышкы маданияты кеңири камтылып, ал тургай, айрым бир учурларда майда деталдарына чейин көңүл бурулуп сүрөттөлөт [9, 2013: 12-13]. ...Совет доорунда, илимий-техникалык прогресстин доорунда кыргыздын улуттук каада-салтынын жоголуп, жоюлуп бараткандыгына өкүнүү сезими да жазуучунун чыгармаларында курч берилген. Маселен, Момундун кызынын (баланын энеси) шаарда чоң үйдө, бирок кичине квартирада кошуна-колоң менен иши жок, өзү менен өзү болгон жашоосу, “Ак кемедеги” “Бугу эне” жөнүндөгү жомок аркылуу айтылып кеткен бүгүнкү күндүн адамдарынын психологиясынын, адеп-ахлагынын бузулушу, кемпир-кезектерине чейин ичкилик ичип мас болуусу, жаратылышка жасаган пайдакечтик мамилеси ж.б.

Улуу сүрөткер катары Чыңгыз Айтматов өз чыгармаларында кыргыз элинин байыртадан келе жаткан, элдин жедеп каны-жанына сиңген этномаданиятын сүрөттөөдөгү максаты ар тараптуу, көп кырлуу. Алардын айрым бир негизгилери катары төмөндөгүлөрдү белгилесек болот. Биринчиден, элдин балдарга, жаштарга тарбия берүүчүлүк ишмердүүлүгүн бүгүнкү муунга ачып берүү менен, анын эзелкиси менен азыркы учурдагы абалын салыштырып, байыркы ыймандык-этикалык түшүнүктөрдөн нравалык сабак алууга окурманын чакыруу. Экинчиден, байыркынын баа жеткис руханий, маданий дөөлөттөрүнө окуучусунун көңүлүн бурдуруу менен, “кээде эски сөз азыркы күндөгүдөн да жаңы” экендигин окуучуга кулак кагыш кылуу. Үчүнчүдөн, илим-билимдүү, бирок ички дүйнөсү көндөй адамдар эмес, табиятынан көкүрөгү тунук, таза адамдар дайым турмуштун локомотиви болуп келгенин, алардан алчу нрава-этикалык сабактар али көп экендигине көңүл буруу ж.б. [9, 2013: 13].

...баланы жашынан тарбиялоо, улууну урматтоого үйрөтүү, жети атасын билип чоңоюусуна көңүл бөлүү, жаңы келген кошунаны өрүлүктөө, кол алышып учурашуу (жетөөнүн бири кыдыр болушу мүмкүн), жамандыкты, бөтөнчө адам каза болсо анын жакындарына этияттап угузуу маданияты, ар кандай оюн, жомок аркылуу баланы тарбиялоо, анын дүйнө-таанымын өстүрүү ж.б.у.с. этномаданиятыбыздын уңгулуу жактарын өзүнүн чыгармаларында көркөм сүрөттөгөн [9, 2013: 15]. Мисалы: *Кичүү биринчи кол берет дейт таятам. Озунуп кол бербегенди киши сыйлабаган сенек дейт. “Ата-бабанын ээлеп келген конушу силерге кут болсун, өрүшүңөр кенен болсун! Мал-жаныңар аман-эсенби, бала-бакыраңар чоңоюп жатабы? – деп учурашат таятам. Таятам кишилер менен учурашканды абдан жакшы көрөт. Мен да андан үйрөнүп алдым* [6, 2008: 54].

Бала / баласыздык. Кыргыз тилиндеги “Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар” деген макалдан, “Балалуу үй – күлкүнүн куту, баласыз үй – кубанычтын жуту”, “Баласыз үй – бактысыз” деген учкул сөздөрдөн байкалып тургандай, кыргыз эли ден соолукту, башка баш кошулууну (баланын төрөлүшүн, келин алуу // күйөө балалуу болууну), малдын көп болуусун жакшылык деп эсептейт. Кыргыз элинде тукумсуздук, баласыз өтүү – бул орду толгус трагедия. Балалуу болуу жеке эле кыргыз элинде эмес, жалпы түрк элдеринде эң жогорку даражадагы баалуулуктардын катарында турат. Дарак мөмөсү менен баалангандай, жакшы адам балдары менен бааланат. Кыргыз эли баласыз үйдү *мазар, жут* деген метафора менен, бала төрөбөгөн аялды *бактысыз, куу этек, куу канчык, куу жатын*, эркекти *туяксыз, коколой баш* деген кемсинткен эпитет сөздөр менен аташат. Мындай түшүнүк “Манас” эпосунда, “Коркут ата” дастанында тукумсуздук трагедиясы катары берилген. “Манас” эпосунда баласыздык Жакып хандын жеке пенделик арманы катары берилсе, “Коркут ата” дастанында

тукум улоо, коломтосун өчүрбөс мураскерлүү болуу үй-бүлөгө коюлуучу эң жогорку коомдук талап катары каралат. Огуздарда баласыздар кудайдын каргышына калган пенделер катары коомдун толук жана татыктуу мүчөсү эсептелген эмес. Алар баласы жоктордукудай каргаган, аларды биз да каргайбыз дешкен. Алсак, “Дерсе кан уулу Букаш тууралуу ырында”: “Тойго келген коноктордун эркек баласы барларын ак боз үйгө, уулу жок, бирок кызы барларды кызыл боз үйгө, уулу да, кызы да жокторду кара боз үйгө киргизет. Кара үйгө кирген конокторду кара кийизге отургузуп, кара койдун эти менен томат аралаштырып куурулган тамакты алдыларына коюп, жегендер жесин, жебегендер кетсин деген экен” [8, 2017: 25-26]. Кыргыздарда адамдан муун уланбай калуудан өткөн арман болгон эмес. Атактуу акын Жеңижоктун “Балам жок” деген ыры буга мисал боло алат. Ал: *Бурулушта мүрзөмдү, Бурулуп барып ким көрөт, Буркурап жашын ким төгөт!* – деп арман кылган. Бирок Жеңижок нарктуу даанышман инсан катары жалгыз баштыгы үчүн алган жары Көксулууну күнөөлөбөйт... [8, 2017: 312-313].

Айтматов “Ак кемеде” Орозкул менен Бекейдин баласыздык трагедиясы жөнүндө баланын ою аркылуу төмөндөгүлөрдү баяндайт: *Орозкул күйөө бала ээинен карабай картаң кайнатасын жекирип, тил тийгизет. Таятасы аны кечирип коёт, Орозкулдун жумуштарын бүт иштейт. Ал мас болгондо канталган уятсыз көзүнө жаба түкүрбөйт да, кайра жүгүрүп барып, атын алып, жөлөп-таяп түшүрүп, үйүнө киргизет, керебетке жаткызып, үшүп калбасын деп тонун жабат... Ушунун баары Бекей таяженин төрөбөгөндүгүнөн. Эмне үчүн антет? Кааласаң төрө, каалабасаң жөн кой деген болбойбу? Орозкул Бекей таяжени сабаганда таятаны карап туруп бооруң ооруйт. Бекейден көрө мени урсачы деп сыздайт. Бекей таяже чыңырса, баякта туруп кошо онтоп, кошо кыйноо тартат. Башка айласы жок... [6, 2008: 51]. Бекей таяжесинин көңүлү чак болгону сейрек, көбүнесе жылдызы жерге түшүп, томсоруп жүргөнүн көрөсүң. Куу этек шордуу, балдары болсо этегине ырыс толуп, бешенесине күн конуп турбайт беле дейт таенеси. Анда Орозкул доңуз кыялын таштап, Бекейдин көзүнүн агы менен тең айланбайт беле. Анда бу Момун чал да керилип төрдө отурмак... Баарынан жаманы балдарынын жоктугу деп айтат таенеси* [6, 2008: 32].

“*Жакшынын башына мүшкүл иш түшсө молдо болот, жамандын башына мүшкүл иш түшсө жинди болот*” дегендей баласыздыктын арманын аялынан, тегерегиндеги адамдардан чыгарып жинди болгон Орозкулдун зөөкүрлүгүнө Момун менен Бекейдин чыдап, баш ийип жашоосунун чыныгы себеби: кыргыз элинин аң сезимине орногон “болот-болбойт” деген эреже-тартиптерине баш ийип жашоо керек деген менталдык түшүнүктөн деп жыйынтык чыгарууга болот.

Жакшылык – үй-бүлө / Жамандык – ажырашуу. *“Биринчи байлык – ден соолук, экинчи байлык – ак жоолук, үчүнчү байлык – он соолук”* деген кыргыз тилиндеги учкул сөздөн байкалып тургандай, кыргыз эли: 1) ден соолукту; 2) башка баш кошулууну (баланын төрөлүшүн, келин алуу // күйөө балалуу болууну); 3) үйлүү болууну, мал-жандын көп болуусун жакшылык деп эсептейт. Кыргыз элинин түшүнүгүндө үй-бүлөнүн бузулушун: *“Шаары бузулду”,* – деп кыйроо, бүлгүн-чачкынга учуроо катары карайт. Өзгөчө аял затына карата: *“Тaalайына таш тийди”,* – деп, күйөөсү менен ажырашкандарга терс мамиле жасалат. “Ак кемеде” Кыргыз элинин “болбойт” деген турмуштук эрежесин түшүнбөгөн бала Орозкулдун кордугуна чыдап жашаган Бекейге, таятасына таң калат. Андай жаман кишини жолотпой эле коюшпайбы деп ойлонот: *...А байкуш таеже, шордуу таеже! Канча жолу таяктын уусунан чала өлүк болуп жатпады, болбой эле Орозкулдун көңүлүн алып, алдында жаркылдап турат. Таятасычы? Бу киши да деген Орозкулду бир ооз күнөөлөп койгусу жок. Эмне мынча ак көңүл булар? Орозкулдай кишини да аяйбы? Ал жаман киши, жинди. Буерге жолотпой коюшпайбы аны. Ансыз деле жумуш бүтүп, күн өтө бермек* (6, 2008:60). Чынында таятасынын да, Бекейдин да бул зомбулукка баш ийип, чыдап жашашынын себеби ошол мезгилдеги коомдук шарттан эмес, андан да тээ түпкүрдө – кыргыз элинин аң сезиминде орноп калган “болбойт” деген моралдык салттуу көз караштан баш тартуунун кыйындыгынан.

Жакшылык – тил. Кыргыз тилиндеги жазма эстеликтерде, макал-лакаптарда, фразеологиялык туруктуу сөз айкаштарында, көркөм чыгармаларда кепти колдонуунун, сүйлөшүүнүн бүтүндөй маданияты, ар бир кепке маани берип, ага карата жооп берүү өнөрү айтылган. Анда турмуштук тажрыйба камтылып, тилди туура колдонуу, туура сүйлөө үчүн билимге ээ болуу керектиги эскертилген. Жалпы адамзаттын түшүнүгү боюнча, ар бир адамдын билими, ойлогон ою, инсандык сапаттары тилинде чагылат. Адамдын аң-сезиминин, ой жүгүртүүсүнүн күзгүсү – тил. Мисалы, Махмуд Кашгари “Адеп башы – тил” деген макалды өз эмгегинин лейтмотиви катары колдонгон. Анткени түрк элдеринин макалдарында тил маданияты менен дил маданияты өз ара ажырагыс биримдиктеги баалуулуктар катары каралган. Алсак, кыргыздар да жаш муундардын акыл-эс жактан өнүгүп-өсүшүн, алардын эне тилдин керемет-кенч казыналарын өздөштүрүүгө болгон ыкласы, ынтаасы көркөм сөзгө табити менен тыгыз байланышта караган. Адамдын адеп маданиятын обол кеп-сөзүнө карап баалашкан.

“Элди түбөлүк эл кылып турган – анын тили. Ар бир тил өз элине улуу. Биздин ар бирибиз бизди бул жарык дүйнөгө алып келип, эбегейсиз зор байлыкты –

өз тилин тартуулаган элибизге түбөлүк милдеткербиз: анын тазалыгын сактап, байлыгына байлык кошушубуз керек” [15, 1988: 216]. Тилдин баалуулугун дайыма баса белгилеген Айтматов “Ак кемеде” да Мүйүздүү Бугу-Эне жомогу аркылуу эне тилге байланыштуу төмөндөгүлөрдү айткан: *“...Сүйлөсө тилге жатык, укса кулакка мукам, алыстан ала келген эне тилиңерди укум-тукумуңар унутпасын, эне тилинде эл-жерин даңазалап ырдап жүрсүн. Кишиден кем болбогула, башка элге тең болгула...”* [6, 2008: 73]. Жазуучунун бул айткандары – каймана түрдөгү элине айткан осуяты.

Жамандык – тил. *“Биз, кыргыздар да кызыкпыз, кээде эне тилибиздеги сөздү айтпай, анын бөтөн тилден бузулуп келгенин сүйлөйбүз...”* [6, 2008: 89]. Тил маалымат берүүчү, пикир алышуучу гана кызмат аткарбастан, адам баласынын жеке мүнөзү, анын адамдык касиеттери тууралуу да толук маалымат берет. Ч.Айтматов “Ак кемеде” өз тилин теңсинбеген айрым адамдардын маданиятсыздыгын, сабатсыздыгын Орозкулдун жеке көз карашы аркылуу төмөндөгүдөй чагылдырган: *“...Шаардын балдары зирек келет... Элеттин одоно тилин жактырбай, эки жашабай орусча тили чыгат, суудай сүйлөшөт. Анысы да абзел го, болбосо ушу Момун чалдын жупуну тили кимди кайда жеткирмек. Балдарың: “Папочка, мамочкалап” турушса, сураганын сатып бербес белем...”* [6, 2008: 83] “Элдин өмүрү анын тилинде. Элдин тили – бул феномен, бул жалпыга баалуу кымбат нерсе. Ар бир тил жалпы адамзат генийинин кенчи. Кайсы элге тиешелүү болгондугуна, өнүгүүсүнүн кандай деңгээлде экендигине карабастан, биз ар кандай тилди теңсинбей, аны менен эсептешпей коюуга акыбыз жок” [15, 1988: 216].

Жакшылык менен жамандык түшүнүгүнүн улуттук мазмуну. Жыйынтыгында Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повести аркылуу улуттук мазмундун менталдык семантикасын туюндурган, улуттук өзгөчөлүктү көрсөткөн когнитивдик белгилер кыргыз элинин жана жазуучунун индивидуалдык-автордук “жакшылык” / “жамандык” жөнүндөгү түшүнүгүн, философиясын, психологиясын, ой жүгүртүүсүн, моралдык-нравалык көз карашын түзөрү аныкталды:

жакшылык – бала;

жамандык – баласыздык;

жакшылык – жакшы мүнөз;

жамандык – жаман мүнөз”

жакшылык – үй-бүлө;

жамандык – ажырашуу;

жакшылык – тил.

жамандык – тил.

Адабияттар:

1. “Кыргызстан” улуттук энциклопедиясы / ред. Асанов Ү. А., К97. - Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2012.
2. Кыргыз тилинин сөздүгү. - Б.: “AVRASYA JAYINCILIK”, 2010. 1460 б.
3. Абдулдаев Э., Исаев Д. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (1), 1983.
4. Юдахин К.К., Кыргызско-Русский Словарь, 1965, 218-б.
5. Дербешева З. Вселенная Чингиза Айтматова. - Б.: КТУ “Манас”, 2012. - 198 с.
6. Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. 3-т. - Б.: “Бийиктик”, 2008. - 479-б.
7. Үкүбаева Л. Кыргыз адабияты: Талдоолор жана ой жүгүртүүлөр. - Б.: БГУ, 2006. - 172-б.
8. Алимбеков А. Түрк дүйнөсүнүн ойчулдарынын мурас-тарындагы педагогикалык идеялар. - Б.: “Улуу тоолор”, 2017. - 336-б.
9. Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматов жана азыркы адабий процес: Илимий макалалар. - Б.: «Турар», 2013. - 256-б.
10. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. - Б.: «Турар», 2015. - 459-484-бб. - 2015: 469-б.
11. Айтматов Ч. Необходимые уточнения // Литературная газета, 1970, 29-июля.
12. Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары түрк адабий сынында: Илимий макалалар. - Б.: 2017. - 89-99-бб.
13. Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматов жана кыргыз адабияты. Монография, адабий сын-макалалар. - Б.: «Турар», 2012. - 392-б.
14. Тыныстановна Н. Айтматовдун романдарындагы фантастикалуулуктун табияты. // Республиканский научно-теоретический журнал «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана», №4. - Бишкек, 2017. - 179-183-бб.
15. Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңырат. - Ф.: Кыргызстан, 1988.

Рецензент: д.филол.н., профессор Дербешева З.